

HESSE'NİN DOĞU DİNLERİNE YAKLAŞIMI

Ayşe DEMİREL*

Öz

Çocukluğundan beri katı Hıristiyan kuralları ile yetiştirilen Hermann Hesse'nin anne ve babası misyonerlik görevi üstlenecek ölçüde dinlerine bağlıdır. Nitekim bu iki insanı birbirine yaklaştıran da söz konusu görevleri olmuştur. Böyle bir aile ortamı içinde hiç şüphesiz Hesse'nin de dini anlayışı kendi öz dini yönünde şekillenecektir. Ancak onun hayata yönelik özgürlükçü bakış açısı ve bireyci yönü, Hıristiyanlığın öngördüğü dogmatizmle çakışmaktan kendini alamaz. Ailesinin de yakın irtibatla olmaları dolayısıyla Doğu kültürü ve inançları, Batı dünyasına aidiyetinden ödün vermeyen Hesse'ye bu noktada çözüm olanakları sunar. Hesse'nin Doğu din ve inanışlarını birtakım eksiklikleri olduğuna inandığı Hıristiyanlığa alternatif görür ve bunlara Hıristiyanlığa reform sağlayacak işlevler yükler. Hesse'nin eserlerinde sıkça rastladığımız bu etkilerin çıkış noktasının maruz kaldığı bu ikilem olduğu düşünülmektedir. Bu nedenle bu çalışmada Hesse'nin Doğu dine yaklaşımını irdelemek ve açıklamak amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Din, Hıristiyanlık, Dogmatizm, Doğu Kültürü, Doğu Dinleri

Hesse's Approach to Eastern Religions

Abstract

As having parents who are so closely linked with their religion that they could even bear missionary duty, Hermann Hesse was brought up in hard Christian principles. As a matter of fact the reason why these two person came closer, was their duty of missionary. In such an ambience, it is certain that Hermann Hesse's conception of religion will be shaped accordingly to his own religion. But his opinion of liberty and individualistic aspect, cannot resist to be in collide with the dogmatism of Christian. His parent's close connection with East culture and faiths offers possibilities of solution to Hermann Hesse who never compromises his belonging to the Western world. Hermann Hesse thinks that The Eastern cultures and faiths are alternatives for Christianity in which he finds some imperfections, and he charges functions to these cultures and faiths that can supply reforms in Christianity. It is thought that this dilemma is the main reason of the effects which can commonly be seen in Hermann Hesse's works. On this account, the aim of this research is to explicate and to represent Hermann Hesse's religion approach.

Key words: Religion, Christianity, Dogmatism, Eastern Culture, Eastern Religions

Giriş

Uzak Doğu'ya ait dini inanışlar ve felsefi düşünceler kendi bölgelerinde etkinliklerini sürdürdüğü gibi zamanımızda Batı'yı da etkisi altına almaktadır. Nitekim bunlar arasında en yaygın olanı Hinduizm, günümüzde Hindistan, Nepal, Bangladeş, Sri Lanka, Güney Afrika ve özellikle İngiltere olmak üzere Avrupa'da yayılmaktadır. Bu yayılma, 19. ve 20. yüzyıllarda Hint tüccar ve işçilerin büyük bölümünün göç etmesiyle, sonraki yayılma ise son on yıllık sürede Hint yabancı işçilerin Basra Körfezi'ne gelmesiyle gerçekleşti (<http://tr.wikipedia.org/Hinduizm>, 27.11.2015).

* Doktora Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Alman Dili ve Edebiyatı ABD, aise_d@hotmail.com

Batı'ya daha ziyade ticaret yoluyla yayıldığını anladığımız bu bilgilerden farklı olarak Hesse'nin Doğu dinlerine yakınlığı ailesinin Hıristiyanlığı yayma çabalarına dayanmaktadır. Nitekim Hesse'nin Doğu kültürüne yakınlığı, onunla ilgili kaynaklarda sıkça rastladığımız üzere onun çocukluğunda edindiği izlenimlerine dayanır. Anne babası ve büyük ebeveynleri uzun yıllar Hindistan'da Hıristiyanlığın misyonerliğini yapmışlar (Karstedt, 1983: 22), bu yüzden de burayla hep yakın irtibatta olmuşlardır. Hesse'yi, çocukluğundan beri gizemli yönüyle büyüleyen ve etkisi altına alan Hindistan ve Doğu dinlerinin ve kültürlerinin onu niye böylesi etki altına aldığını anlamamanın yolu, söz konusu kültür ve dinlerin prensip ve felsefelerinde yatmaktadır.

İnancı en temel unsurlardan biri olarak gören, eserleri “creative autobiography”(Freedemann, 1978: 4) olarak nitelenen Hesse, bunu birçok eserinde vurgular. Ailesinin benimsediği mevcut Hıristiyanlığa karşı içinde yer eden kuşkulardan kurtulamayan Hesse, yine de inancını hiçbir zaman reddetmemiştir. İnancın hayatında önemli bir yerinin olması, onun mensubu olduğu dini irdelemesine sebep olmasından başka ayrıca tanıştığı farklı kültür ve dinleri de objektif bir bakış açısıyla araştırmasına vesile olmuştur. Nitekim Hesse, ailesi gibi tek dogma olarak Hıristiyanlığı görmemiş, irtibatta olduğu yabancı kültür ve inanışlarla da yakından ilgilenmiştir. Bu noktada söz konusu Doğu'ya ait din ve felsefelerin temel prensipleri hakkında bilgi vermekte yarar var:

Doğu Din ve Kültürleri

Hinduizm

Doğu dinleri denildiği zaman ilk akla gelen çoğu zaman Hinduizm'dir. Çünkü Hinduizm yaklaşık 900 milyon takipçisiyle İslam dini ve Hıristiyanlıktan sonra dünya üzerinde en fazla kabul gören üçüncü dindir. Hindistan, Nepal ve Endonezya'daki nüfusun önemli bir bölümü başta olmak üzere Hinduizm'i dünya nüfusunun yaklaşık yüzde on beşi kabul etmektedir. Nitekim Hindistan nüfusunun yaklaşık yüzde doksanını oluşturan 700 milyon kişi Hindu'dur.

Hinduizm'in kendi içinde birçok farklı türevi olduğu için, bu inancın öğretilerini kesin hatlarla tespit etmek, inanışları sınıflandırabilmek ve bunun ardından tüm yönlerini teker teker ortaya koymak mümkün değildir. Ancak Hindu dini hakkında bilinen en temel gerçek, bu dinin insanları puta tapınmayı teşvik eden, pagan bir inanç olduğudur. Hinduların nasıl bir Tanrı inancına sahip olduklarını anlamak oldukça zordur. Çünkü her farklı Hindu topluluğunun, kasabanın, köyün, hatta aynı aile içinde yaşayan bireylerin dahi birbirlerinden farklı inançları bulunabilmektedir. Daha önce de belirttiğimiz gibi putperest bir yapıya sahip olan Hinduizm'in bu yönünü fark etmek zor değildir. Ancak Hindular asırlardır süregelen putperest geleneklerini çok farklı şekilde yorumlarlar. Milyonlarca farklı puta tapmalarına rağmen genelde Hindular putperest olduklarını kabul etmezler. “Brahma” adı verdikleri “evrensel bir ruha” inandıklarını, diğer putları Brahma'nın yansımaları olarak gördüklerini dolayısıyla Hinduizm'in tek Tanrı'lı bir inanç olduğuna inanırlar.

Putperest Doğu dinlerinin en temel özelliklerinden biri ahiret inancını inkâr etmeleridir. Ancak kesin bir yok oluşu da kabul etmeyen Hindular, ahiret inancına alternatif olarak reenkarnasyona inanırlar. Onlar canlılarının hayatlarının reenkarnasyon ve karma

olarak isimlendirilen bir sisteme göre işlediğini iddia ederler. Hinduizm'in ölüm ve dünya hayatına bakışı da bu iki temel üzerine kuruludur. Reenkarnasyon (ruh göçü), ölümün ardından ruhun beden değiştirerek dünyaya birçok kez gelip gitmesi şeklinde özetlenen bir inanıştır. Hinduizm'de "sansara" adını alan reenkarnasyonun "karma" adı verilen bir sebep-sonuç yasasına göre işlediği düşünülür. Karma inancına göre yapılan kötü davranışlar kötü karma oluşturacak, insanın bir sonraki yaşamında aşağı bir bedene sahip olmasına sebep olacaktır. Aynı şekilde iyi davranışlar da iyi karma oluşturacak ve kişi bir sonraki hayatında yüksek bir beden elde edecektir. Böylece insan farklı bedenlerle dünyaya geri dönecektir. Hinduizm'e göre her varlık insan bedenine ulaşıncaya kadar bitki, böcek, hayvan gibi değişik yaşam formundan geçer bunun ardından insan olarak dünyaya gelir. Bu geliş gidişlerin amacı ise "yaşam-ölüm-yeniden doğum-yaşam-ölüm" zincirini kırıp özgürlüğe aydınlığa "Nirvana" ya da "Brahma" ya kavuşmaktır (m.sorularlaislamiyet.com, 27.11.2015).

Dini bir inanç olarak yukarıda genel hatlarıyla aktardığımız Hinduizm'in geleneksel kabul görmüş ve uygulanmış pratikteki yönüne göre düşünsel yönü, onun Batı dünyasında yayılmasına olanak sağlamıştır. Nitekim Hinduizm'in bireyi ön plana çıkaran ve kaderciliği yok sayan tutumu onun bu yöndeki en belirgin özelliklerindedir. Hinduizm'in felsefi arka planına ilerleyen sayfalarda değineceğiz.

Budizm

Budizm, bugün dünya üzerinde yaklaşık 500 milyonu aşkın inananı bulunan bir dindir. İlk önce Hindistan'da ortaya çıkmış, daha sonra zaman içinde, Güneydoğu ve Doğu Asya'da (Çin, Japonya, Kore, Moğolistan, Nepal, Sri Lanka, Tayland ve Tibet gibi ülkelerde) yayılmıştır. Budizm MÖ 563-MÖ 483 yılları arasında yaşadığı tahmin edilen, bugün Buda olarak bilinen Siddhartha Gautama tarafından kurulmuştur. Siddhartha Gautama, Kuzey Hindistan'da bir prens olarak doğduktan sonra hayattaki acıları sona erdirmek için bir yol bulmak amacıyla krallığını terk etmiş ve uzun çalışmalar sonucunda aydınlanmaya ulaşmıştır.

Budizm'de her varlık sonsuz bir ölüm ve yeniden doğum döngüsü içinde, Altı Âlem denilen farklı yaşam formları arasında tekrar tekrar var olur. Ancak yeniden doğum kavramı diğer dinlerdeki, sabit ve her şeyden apayrı bir varlığı olan "ruhun göçü", yani reenkarnasyon inancından farklıdır. Bunun nedeni Budizm'e has iki temel kavramdır: anatta, çevresinden bağımsız bir ben olgusunun yokluğu ve anicca, her şeyin değişime tabi olması. Karma, eylem anlamına gelmektedir. Budizm'de ise erdemli (kusala) veya zararlı (akusala) istemlerin ve bunların yol açtığı zihinsel etmenlerin, canlıların yeniden doğum süreçlerini ve yazgılarını şekillendirmesini ifade eder. Olumlu ya da olumsuz her eylemin karması, bizzat o yaşam süresinde veya daha sonrakilerde meyve verecek bir tohum yaratır.

Reenkarnasyon ve Karma Buda'dan önce Hint felsefesinde bilinen kavramlardı. Buda, çoğunlukla, batılı alımlamalardan kaçtığı gibi vedik tasarımlarına da karşı gelmekte ve kendi deneyimlerine göre eksiklikleri tamamlamaktaydı. Hint felsefesinde bilinen Atman (Sanskritçe) ya da Atta 'benlik'i Batı'ya ait düşünce dünyasındaki insan ruhuyla benzer görmekteydi. Buda, bireysel olarak varlığı ve yeniden de doğabilecek sabit bir bütünlüğü reddetti. Bunun aksine Anatman ya da Anatta hakkında görüşlerini dile getirmekteydi. Ona göre Atman'ın tasviri, Dünya'nın durumu hakkındaki yanılmanın bir bölümüdür. Buda'nın

öğretilerine göre kişilik, insanın kendi deneyimleri ve Dünya'yı algılamasıyla birlikte beş gruptan oluşmaktadır: Vücut, duyu, idrak, ruhsal farkındalık ve bilinçaltı.

Budizm'de değişmez bir bütünlük yerine sürekli bir oluşum, değişim ve ölüm vurgulanır. Vedik geleneğinde bilinen şey, Budizm'e göre sadece değişmez bir bütünlüğü değil, aynı zamanda sürekli bir oluşumu, değişimi ve ölümü içine alıyordu. Buna göre de yeniden doğuş olamazdı. Budizm'de reenkarnasyonun sadece 'ruh göçü' değil, karma bir dürtü olduğu anlaşılır. Bu dürtü, yeniden beliren, bir ya da birden fazla varoluşu yeniden açığa vuran söz konusu dengeli karmabilanzların bir sonucu değildir. Bildik bir alegori mum ışığıyla birlikte bu işlemi, yanan diğer mumlarla karşılaştırır. Ne mum ışığı kalır, ne de asıl mum ışığı olmadan ondan sonra gelenler.

Budizm genelde bir din olarak kabul edilir ancak kimi zaman Budizm için ruhani felsefe tanımı da yapılmaktadır. Bunun nedeni Budizm'de mutlak bir yaratıcı Tanrı fikri bulunmamasıdır. Buda'nın yaşadığı dönemlerden itibaren bir yaratıcı kavramın bulunmayışı Budist düşüncenin ayırt edici özelliklerinden biri olagelmıştır. Budizm doğaüstü varlıkların (örneğin, Budist yazmalarda bahsedilen devalar) varlığını reddetmemekle birlikte, diğer dinlerde olduğu gibi "tanrılara" yaradılış, kurtuluş veya yargılama gücü atfetmez. Daha çok insanların ve hayvanların yaptığı şekilde dünyevi olayları etkileme güçleri olduğu kabul edilir. Tıpkı insanların dünyayı hayvanlardan daha çok etkileyebilmesi gibi, "devaların" da etkisi insanlardan daha güçlüdür; ancak hiçbir tanrının gücü mutlak değildir. Daha da önemlisi tanrılar da insanlarla birlikte ölüm ve yeniden doğum döngüsü içinde, yani samsara'da acı çekmektedirler. Tanrılar Nirvana'ya ulaşmamışlar, dolayısıyla kıskançlık, öfke, yanılğı ve keder gibi duygulara sahiptir. Bu nedenle, Buda Nirvana'ya ulaşan yolu gösterdiği için, "tanrıların ve insanların öğretmeni" olarak anılır. Pali derlemesine göre tanrılar, yalnızca kendi etki veya kontrol alanları izin verdiği kadar güçlüdür. Bu nedenle, Nirvana'ya insanlardan daha yakın veya insanlardan daha bilge değillerdir (www.dmy.info/budizm-nedir, 26.11.2015).

Taoizm

Taoizm, Çin dini geleneğine ait en orijinal öğretilerdendir. Taoculuğun ortaya koyduğu din anlayışı, Çin dini geleneğinin, daha çok metafizik içerikli öğretileri üzerine kurulmuştur. Bu onu Çin medeniyeti içerisinde çıkmış Konfüçyüsçülükten ayıran en büyük özellik olmuştur.

Taoizm dış dünyadaki nesnelere gerçekte var olmadığını savunur. MÖ 6. yüzyılda Lao- Tse tarafından kurulmuştur. Bu görüşe göre her şey Taodur. Taodan akar, Taoya döner. Bu anlayışa göre Tao evrendeki düzendir. Tao kendiliğinden var olmuştur. Betimlenemez, nesnesiz, cisimsiz, sonlu ve sonsuz olan akıldır. Bütün bu özellikler varlığı yokluğa götüreceğinden Tao yokluk demektir. Varlığı yokluğa indirmediği için bu görüş de bir tür nihilizm olarak görülür.

Taoizmin kurucusu Laozi'ya göre nesnelere ve kavramlara verdiğimiz anlamlar arzuları ve amaçları doğururlar. İyi ve kötü, alçak ve yüksek, aydınlık ve karanlık gibi. Bu anlamlardan kopmamız arzu ve amaçlarımızdan ayrılmamız sonucu eylemsizliğe varırız. Eylemsizlik bir kere kavrandığında uyumlu yaşama geçiş kapısı açılır. Geçmişin pişmanlıkları

ve gelecek kaygısı ve planları gibi gerçek yaşamdan koparan etkiler aynı zamanda insan yaşamında bir tür dengesizlik hali yaratır. Uyumlu yaşam ve doğal akış insanın içinde bulunduğu an ile bütünleşerek yaşamasını sağlar. Bu uyuma yolu izlemek denir. Yol anlamına gelen tao kelimesiyle kastedilen budur.

İşte bu öğretileri ortaya koyan ve Taoizm'in kurucusu olarak bilinen Laozi'nun hayatı hakkında bilgimiz çok azdır. Onun yaşayıp yaşamadığı bile tartışılmıştır. Hakkında birçok görüş ortaya atılmış ve efsaneler uydurulmuştur.

Tao, hem Lao-tzu hem Chuan-tzu tarafından anlaşıldığı şekliyle sözle ifade edilemez bu yüzden onunla ilgili sembolik bir anlatım kullanmışlardır. Tao'nun beşeri herhangi bir zihni yapı ile anlaşılmayacağını O'nun selbi (olumsuzlayıcı) sıfatları sayılarak gösterilmeye çalışılmıştır; isimsiz, şekilsiz, suretsiz, görünmeyen, işitilmeyendir O. Chuang-tzu'ya göre Tao semavi eşitlenmenin, bütün zıtları ve çelişkileri eşit kılan mutlak birlik halidir.

Meditasyonun yeri Taoizm'de bundan önce bahsettiğimiz Hinduizm ve Budizm'de olduğu gibi önemlidir. Taoistler meditasyonu hem sağlık ve uzun ömür gibi fiziksel hem de Tao ile birleşmek, bütünleşmek gibi ruhsal bir amaçla kullanmışlardır. Ruhsal gelişimin ilk aşamalarında meditasyon zihni arındırmak, duyguları dengelemek, arzuları azaltmak ve iç enerjiyi çevirmek için sonraki aşamalarda uygulayıcının Tao ile birleşmesini sağlamak için kullanılır (www.felsede.gen.tr, 27.11.2015).

Hesse'nin Doğu Dinlerine Yaklaşımı

Hesse, misyoner bir ailenin çocuğu olmasına rağmen kilisenin ona dini bir yaşantı vermediğini, oradaki vaaz ve nasihatlerin kendisini açmadığını ifade eder. Ailesinde gördüğü taassup ve sofuluk, insana yalnızca kötü yönünü görüp bu dünyaya ait ne varsa hepsini uzlaşmaz bir tutumla reddediyordu. Nitekim Hesse'nin ailesi, yakın irtibatta oldukları Hint kültürünü sevmelerine rağmen onun dini anlayışından herhangi bir inancı doğrulamazlar ve Hz. İsa'yı da tek doğru kabul ederler. Hesse, onlarda gördüğü bu önyargılı yaklaşımı hiçbir zaman onaylamamış ve Hint dinleri ve kültürü ile yakından ilgilenmesini de daha çok buna bir tepki olarak başlatmıştır. Onların bu tutumu, ruhun özgürlükle mutluluğu yakalayabileceğine inanan Hesse'nin düşünceleriyle taban tabana zıtlık arz ettiğinden Hesse, kendisi de Hıristiyan olmasına rağmen kendisini kilisenin dogmalarına teslim etmemiştir.

Birbirinden farklı biçimlerde ortaya çıkararak eserlerine temel teşkil eden gücü Hesse, inanç güdüsü (religiöser Antrieb) olarak ifade etmiştir. Geleneksel inanç kalıplarından kendini kopardıktan sonra Hesse'nin hayatında mücadele ve acı çekme evresi başlamıştır. Dini şüphe onda korku, yalnızlık ve karmaşık bir ruh haline sebep olmuş, yaşadığı içsel buhran Birinci Dünya Savaşı yıllarında maruz kaldığı sıkıntılar onda büyük bir krize yol açmıştır. Geleneksel değerlere ve düzene olan güveni alt üst olmuş ve hayatı birbiri ile bağdaşmayan zıtlıklar yumağı olarak görmeye başlamıştır. (Aytaç, 1994: 7).

Aydınlanma ve irşat peşinde olan ve herhangi bir dine girmek amacıyla olmayan Hesse'nin (Mileck,1987:174) Hıristiyanlığın dogmasını benimsememesinin ardındaki sebepler üzerinde düşünecek olursak, bunlardan en belirginini söz konusu dogmatizmin içeriğinin Hesse'nin yaşam tarzına uygun düşmemesini gösterebiliriz. Ahlaki yönü kadar

dünyevi yönü de güçlü olan Hesse'nin insanın sadece kötü yönünü görüp bu dünyaya ait her şeyi saf dışı bırakmayı görev edinen bir düşünceyle bağdaşması nitekim düşünülemez. Yaratılışı gereği toplumsal düzenin koyduğu kurallara bağlı olmaktan kaçınan Hesse, hayatı boyunca herhangi bir öğretisi ve dini ekole dâhil olma çabasında olmamıştır. Bir dine ya da tarikata bağlanmaktan ziyade ruhsal özgürlüğü kendine kılavuz edinen Hesse, kendi yolunu kendi potansiyeli çerçevesinde sona ulaştırma çabası içinde olmuş, bu doğrultuda da kendi içinde sezindiği doğruyu ve inancı destekleyecek bilgi ve öğretileri ise sürekli araştırmış ve peşinden koşmuştur. Mistik ekollerle oldukça ilgilenen Hesse, onların öngördüğü bir üstat ve veya rehber gereksinimi de kabul etmemiş ve hiçbir zaman mistik bir ekole bağlı kalmamıştır (Alperen, 1994: 100)

Hint dini ve edebiyatının kendisine Hıristiyan kültüründen daha cazip geldiğini (Alperen, 1994: 101) ifade eden Hesse'nin Doğu kültürüyle ilk teması Hindistan ve Hint dinine olan ilgisiyle olmuştur. Ailesinin hoşgörüsüz tavrına tepkiden kaynaklanan bu ilgi, Hint dinlerinde yer edinen felsefi düşünce kalıplarının kendisini cezbetmesiyle pekişecektir. Diğer dinlerden farklı olarak Dogmatizmi reddeden Hinduizm'in en ayırt edici özelliği dünyanın yaratılması hakkında kesin bilgileri içermemesi ve her şeyin yaratıcısı konumundaki bir Tanrı inancının olmamasıdır. Hinduizm'de mutlak bir yaratıcı yerine kendini sürekli yenileyen bir sonsuzluğun olduğuna inanılır (Kramer, 2009: 11). Hinduizm'e göre her varlık kendi yolunu seçmekte özgürdür, bunu ister duayla, ister inzivayla, ister meditasyonla yapar, isterse de fedakârca davranışlarla. Hindu yolunu sevgi, şiddetten kaçınma, iyi davranışlar ve doğruluk yasası tanımlar.

Kişinin hayatında yaptığı, düşündüğü, hissettiği bütün olgular ve mental özellikler, kişinin gelecekteki hayatını ve bütün kişilik özelliklerini, kaderini biçimlendirir, başka bir deyişle Hinduizm'e göre kişi, farkında olarak ve olmayarak kendi kaderini biçimlendirmektedir. Tanrı bu kadere kötü bir etki bırakacak bir şekilde müdahale etmez, yani kişinin hayatında başına gelen kötü olayların hiçbirinin arkasında Tanrı yoktur, ancak eğer kişi Tanrı'ya derin ve içten dua ederse Tanrı, kişinin kaderine iyi etki edecektir (<https://tr.wikipedia.org/wiki/Hinduizm>, 26.11.2015).

Hinduizm'in bireyi merkeze oturtması ve hayat akışının biçimlenmesinde kader olgusunu reddetmesi, insanın çok üstünde bir varlık olarak tanımlanan Tanrı kavramına karşılık insanlığın da kutsallığın bir parçası olduğunu savunması, Hesse'nin bireyci yönünü desteklemektedir. Eserlerinde bireyi daima ön plana çıkarıp onun kişisel gelişimi etrafında hikâyeyi kurgulayan, olaylardan ziyade kahramanın ruhsal portresine vurgu yapan Hesse'nin bu tutumu, onun kendini ve ruhsal gelişimini önemsemesinin bir sonucudur. Özgürlüğüne son derece önem veren Hesse, nitekim bu özelliği dolayısıyla da herhangi bir ekole bağımlılıktan kaçınmış bilakis kendisi bir önder olmak istemiştir. Onu bu amacında destekleyecek kaynakları sürekli araştıran Hesse için hiç şüphesiz Hinduizm'in bireyi Tanrı'dan öne çıkaran kuramları en önemli yol gösterici olmuştur. Çünkü Hesse'nin aradığı şeyler, hem kendi görüşleriyle uyuşacak hem de maddi manevi ihtiyaçlarını giderecek bir özellik taşımalıydı (Alperen, 1994: 101).

Yazar Budizm'le de ilgileniyordu. Hesse Doğu'yla ilgilendiği dönemlerde Arthur Schopenhauer'la birlikte yapıtları en çok ilgi çeken yazarlardan biriydi ve Teosofiyi

keşfetmişti. Uzun yıllar Budizm’i inceleyen Hesse, özellikle Buda’ya hayran kalarak onu tarihin örnek alınan kişiliklerinden biri olarak görmüş ve onu örnek almıştır. Hesse’ye göre Buda, Hz İsa ve Sokrates gibi bir kardeşti (Mileck, 1987: 176). Budist felsefenin özü Buda’nın söz ve davranışlarıdır. Buda herşeyin geçici olduğunu, doğada süreksizliğin esas olduğunu vurgulamış ve tıpkı Hesse gibi dini otoriteye karşı çıkmıştır. Kendi otoritesini bile eleştiren Buda, yüce uyanışa ve yüce gerçeğe ulaşmak için herkesin kendince Buda’lığa erişme gereğini öğretmiştir. Budizm’e göre hayat acı çekmektir. İnsanlar akış ve değişimi bilmiyor olmaları ve hayal olan nesnelere tamahları dolayısıyla acı içindedirler Özgün ve bağımsız bir benlik düşüncesi de nesnenin bağımsızlığı ve gerçekliği sanması gibi gerçek değildir. İnsanlar hayali gerçeklere bağımlılıklarından ve yaşamın özünü anlayamamalarından ötürü acı çekerler. Acıların bertaraf edilmesi için iştahların dizginlenmesi gerekir. Yaşamın neden sonuç döngüsü kırılır ve öz benlik yanılışından kurtulduğu takdirde Nirvana denilen mutlak özgürlüğe ulaşmak mümkün olacaktır. Bu özgürlük durumunda öz benlik kavramının yanılışından kurtulup, tüm yaşamın bir ve bütün olduğu anlaşılır ve sürekli algılanır. Hayatın anlamı bir şeylere katlanırken kendimize kalan zamanı hoş geçirmektir (www.dmy.info/budizm, 29.11.2015).

Hesse, Siddhartha adlı yapıtını kaleme alırken çalışması, kendini eseri tamamlamak için yeteri tecrübeden yoksun hissetmesi sonucu sekteye uğrar. Her bir eserini kendi yaşantılarından yola çıkarak kaleme alan Hesse, nitekim Siddhartha kahramanın yaşayacağı bilgelik ve olgunluğu öncelikle kendi ruhunda duyumsama ihtiyacı duyduğundan bu eseri yapay anlatılarla devam ettirmeyecektir. Söz konusu olgunluğa erişmek umuduyla Hesse, Çin dinlerinden Brahmanizm’e, Hinduizm’e ve özellikle de Budizm’e geçerek onlarla yoğun bir şekilde ilgilenir. Budizm’le inceden inceye ilgilenen Hesse, bu sayede insan ve hayat hakkında kendine özgü görüşler geliştirir. Uzakdoğu dinleriyle uzun bir meditasyon dönemi geçiren Hesse, eserin kalan kısmını böylece tamamlayabilmiştir (Alperen, 1994: 104).

Hindistan’a olan ilgisi Schopenhauer’un eserleriyle daha da canlanan Hesse bu dönemde Hindistan gezisine çıkar (<http://www.yaklasansaat.com/putperestlik>, 28.11.2015). Ancak Asya gezisinde Hindistan’ın bilge ruhunu, bozulmamış masum bir cemiyeti ve kişisel sorunlarının çözümünü bulacağını umduğu bu geziden hayal kırıklıyla dönecektir. Hesse’yi oralarda gördüğü fakirlik, pislik ve putlaştırılıp ticareti yapılan Budizm dehşete düşürür. Neticede 1911’de Seyland’da, adanın en yüksek dağında, Doğu-Batı mentalitesi üzerine düşüncelere daldığı gezide Hesse, aradığını bulamaz. Sıcak iklimlerin insanını cennetin saflığı içinde bulduğu ve Batı’nın bu saflığı kaybettiğini fark ettiği ve Avrupa’dan bir kaçış olarak niteleyeceği bu Doğu gezisi Hesse’ye asıl Asya yolculuğunun bir zihin gezisi olabileceğini ve bunun ancak kitaplarla ve çekilen acılarla gerçekleşebileceğini fark ettirmiştir. *“Hakiki Avrupa’yu ve hakiki Doğu’yu kalbimde ve kafamda benimsemem gerekiyordu, bu ise yıllar sürdü, acı dolu, huzursuzluk dolu yıllar, savaş yılları, çaresizlik yılları”* (Aytaç, 1995: 108).

Hint kültüründen sonra tanıştığı Çin kültürü, yazarın düşünce ufuklarını daha da açmış ve büyük oranda etkilemiştir. Ruhun özgürlüğe kavuşmasını bedenın çile çekmesine dayandırmasıyla Hıristiyan taassubunu hatırlatan Hint dinlerinde idealize ettiği birlik ruhunu tam anlamıyla yakalayamayarak arayışına devam eden Hesse, Hint dinlerinden hareketle 1907 yılından sonra Çin felsefesiyle tanışır. Hesse’nin babası, 1907 yılında onun dikkatini Lao Tzu üzerine çekmiş, yine aynı yıl şair, Alexander Ular’ın Tao-te-king’den yaptığı özet çeviriyi ve

1910 yılında da Julius Grill'in Lao Tzu çevirisini okumuştur. Hesse, daha sonra Richard Wilhelm tarafından çevrilen "Konfüçyüs'ün Konuşmaları" adlı eserden çok etkilenmiştir. Bu yüzden Çin dini ve felsefesini hararetler savunmuş, ayrıca Çin edebiyatı ve felsefesinden Almancaya yapılan çevirilerin çoğunu okumuştur (Alperen, 1994: 103).

Hayatı tek yönlü görmeyen Çin felsefesi Hesse'nin düşünceleri ile taban tabana uyması dolayısıyla Hesse'nin gereksinim duyduğu inanca daha çok hitap eder. Ayrıca Çin felsefesinin ahlak anlayışı da Hıristiyanlığın ahlak anlayışına daha uygundur. "*Sokrates ile Kung Fu Tse'yi bana kardeş gibi gösteren Çin'in klasik erdem kavramı ve Lao Tzu'nun gizli bilgeliğiyle mistik dinamiği beni çok meşgul etti*" (Alperen, 1994: 101) sözleriyle bu kültüre olan ilgi ve merakını dile getirmiştir. Hesse, Hint ve Çin kültürleriyle tanıştıktan sonra en çok saygı duyduğu iki ulus, Hintlilerle Çinliler olduğunu ayrıca vurgular. Nitekim öğrendiklerinin çoğunu bu iki ulusa borçlu olduğuna inanan yazar, hayatında her iki kültürün de aynı derecede değere sahip olduğunu ifade eder.

Hesse'yi Doğu kültürlerine yönelten etkenlerin başında aile ocağındaki tutumun olduğunu daha önce belirtmiştik. "*...günümüzde Batı'nın kaybediyor, Doğu'nun ise yükseliyor*" (Serrano, 1999: 42) olduğunu ifade ederek Doğu'yu Batı'ya alternatif olarak gösteren Hesse'yi Doğu Asya'ya yönelten bir başka önemli etken de yaşadığı çağın mevcut vaziyetine olan tepkisidir. Nitekim teknolojik gelişime ve beraberinde getirdiklerine sıcak bakmaz Hesse (Platristis, 2005: 70). Nitekim yirminci yüzyılın başlarında Avrupa gerek ekonomik gerekse politik açıdan ciddi bir kalkınma göstermiştir. Bir yanda sanayileşme büyük oranda hızlanmışken öte yanda hegemonya kurma çalışmaları ve sömürgecilik, eskiye nazaran korkunç bir rekabete dönüşmüştü. Emperyalizm ve rekabet Avrupa'da sonuç olarak Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesine yol açmıştır. Savaşa davetiye çıkaran gelişen teknolojiyle doğru orantılı olarak Avrupa'da insani değerler ve hümanizm de çöküşe uğramıştır. Tüm kutsal ve insani değerlerin içlerinin boşaltıldığı bu dönemde Hesse, kendine bir sığınacak bir kalkan aramış ve bunu katı Hıristiyan inancında değil Doğu'da bulmuştur. 1905 yılında ilk defa Bhagavad Gita'nın Almanca çevirilerini okur daha sonra Oldenberg'in "Buddha"sını (Buda), Deussen'in çevirdiği "Veda"ların altmış "Upanişad"ını ve Neumann'ın çevirdiği Gotama Buda'nın konuşmalarını incelemiştir. Hesse Hint dinlerinden oldukça etkilenmesine rağmen asıl keşfetmeyi umduğu bilgeliği Hint dinlerinde (Brahmanizm, Hinduizm, Budizm) bulamamıştır. Kendi düşünceleriyle örtüşen Hint dinlerini daha ziyade bu yönleriyle benimseyen Hesse, bu dinleri Hıristiyan taassubunu çağrıştırmaları sebebiyle (Hinduizm, Budizm) kabullenmemiştir (Alperen, 1994: 102)

Hesse'nin mistik ve metafizik ilgisi, Hindistan'ın Budizm'inden başlayıp Japonya'nın Zen-Budizm'inde son bulmuştur. Onun Zen-Budizm'le tanışması, oldukça geç bir döneme denk gelmiştir. Nitekim 1945 yılına yani olgunluk çağına kadar onun Japon dinleri ve felsefeleriyle tanıştığına dair bir yazı bulunmamaktadır. Ancak, 1947 yılında genç bir Japon yazara yazdığı bir mektupta Zen-Budizm'e karşı duyduğu büyük saygıyı dile getirir. Hesse'nin geç keşfettiği Zen- Budizm'in onun düşünceleri üzerinde fazla bir etkisi olduğu söylenemez. Bu Hesse'nin Zen- Budizm hakkında yazdığı az sayıda makaleden anlaşılmaktadır. Zen-Budizm onun için yeni bir bilgi kaynağı değil, ama görüşlerini doğrulayan bir felsefeydi. Varlıkla görünüşün bir olduğunu, bireyin eşsiz ve benzersiz

olduğunu, aydınlanma halinin sözle anlatılamayacağını vurgulayan Zen-Budizm, Hesse'nin Siddhartha'da savunduğu dünya görüşüyle büyük oranda uyumaktadır (Alperen, 1994: 104).

Hesse'nin ömrü boyunca bağlı kalacağı Hıristiyanlığın onun aradığı içsel huzuru sağlamaktan yoksun olduğunu ve bu eksik yönlerinin ancak Doğu dinlerinde tamamlanacağını da ifade ettiğine daha önce değinmiştik. Bu doğrultuda Hesse sürekli arayış içinde çeşitli inanç ve felsefeyle ilgilenmiş, kimi zaman bunları özümsemiş, Hıristiyanlığa ise hep eleştirel bakmıştır. Sebeplerini çeşitlendirebileceğimiz eleştirel tutumuna rağmen Hesse eksik ve hatalı gördüğü kendi dininin kendince bulduğu çözümler (Doğu kültürü ve dinleri, psikanaliz) doğrultusunda eksikliklerini gidermeye çalışmış ve hayatı boyunca Hıristiyan olmaktan vazgeçmemiştir. Dogmalara karşı hep bireyciliği savunması hatta bireysel bir din oluşturma girişimleri ve Hıristiyanlığa eleştirel bakması her ne kadar bize onun dinden uzaklaştığını düşündürse de o görüneninin aksine bu çabasıyla gerçek Hıristiyanlığa bu şekilde yaklaştığını Siddhartha eserindeki kahraman Siddhartha'nın ruhsal sükûnet çabalarına erişme idealinde kendine rehber edindiği metotla ifade ederek öz dinine bağlılığını gösterir:

“Siddhartha'nın bilgiyi değil, sevgiyi başköşeye oturtması, dogmalara sırt çevirip birlik yaşantısını kendine merkez yapması, Hıristiyanlığa gerisin geri bir eğilim olarak görülmeli, hatta gerçek Protestanlığın bir özelliği olarak algılanmalıdır”(Zeller, 1997: 126).

İnsanın dolayısıyla hayatın özünü irdeleyen ve bu noktada objektif davranan Hesse'nin kanaatimizce tahrif edilmiş bir din olan Hıristiyanlıkta çelişik durumlar saptaması rastlantı değildir. Hayatın özünde var olan ve insanda anlam kazanan düalizmin (hayat-ölüm, ruh-nefis, akıl-duygu, iyi-kötü v.s) aşılarak varlık birliğine, zamansızlığa dolayısıyla sonsuzluğa ulaşma idealinin temelini oluşturduğu Doğu dinleri Hesse'nin kendi idealiyle birebir örtüşmesi, ona aradığı çözümü sunar. Nitekim Hesse, düşünceleri ile bir türlü bağdaştıramadığı ayrıca tamamıyla vaz da geçemediği dinine bir takım reformları zorunlu görmüş bunu da çocukluğundan beri düş dünyasına ilham kaynağı olan ve ilk olarak Teozofi ile ilgilendiğinde Hint kültüründe öğrendiği ve büyüünde kaldığı varlık birliği düşüncesinin kaynağı Doğu kültürü ile tamamlamaya çalışmıştır. Bunu yaparken bir Avrupalı olmayı da elden bırakmayan Hesse, her iki kültürün bir sentezini yaparak aradığı huzurun simgesini oluşturacaktır. Sentezini yaptığı düşüncelerin aslında hep aynı şeyi söylediğini ve aynı kaynaktan geldiğini saptayan Hesse bunu şu şekilde açıklar: *“...zamanla bunun hep aynı sır olduğunu, hep aynı kaynaktan bütün dilleri, zamanları ve düşünce kalıplarını aşarak geldiğini fark ettim”* (Alperen, 1994: 110).

Hesse, yalnızca Doğu ile Batı'nın, Avrupa ile Asya'nın değil bunun da ötesinde tüm insanlığın oluşturduğu bir birliğin varlığını fark eder. Öyle ki, bu birlikte o güne kadar edinilen öğreti ve dinler sahip oldukları anlamları yitirip apayrı bir kimliğe bürünürler.

“Eğer imgelem içinde yaşayabilirsen dine ihtiyacın olmaz, çünkü öldükten sonra insanın Evrende yeniden birleştiğini bu hayal gücüyle anlayabilirsin. Bir kere daha, bu yaşamın ötesinde bir şey olup olmadığını bilmenin önemsizliğini vurguluyorum. Önemli olan doğru şeyi yapmaktır; eğer o doğruysa, geri kalan her şey de doğru olacaktır. Başkaları için Tanrı ne ifade ediyorsa, benim için de Evren veya Doğa onu ifade ediyor. Doğanın insanın düşmanı olduğunu, onun fethedilmesi gerektiğini düşünmek yanlış. Aksine Doğaya bir anne gibi bakmamız ve huzurla kendimizi ona bırakmamız gerek. Böyle davranırsak, her şeyin, tüm

hayvanların, tüm bitkilerin yaptığı gibi sadece ona geri döndüğümüzü hissederiz. Biz Bütünün bölünemeyecek kadar küçük parçalarıyız. Başkaldırmak saçma; kendimizi büyük akıntıya bırakmak zorundayız...” (Serrano, 1999: 40-41).s

Hesse'nin Güney Amerikalı dostu Miguel Serrano'nun kayda geçirdiği bu sözleri yaşlılık çağındaki Hesse'nin ulaşmış olduğu seviyeyi göstermektedir. Nitekim “*Doğaya yakın olduğunuzda Tanrının sesini dinlersiniz*”(Serrano, 1999: 25) diyen ve bir başka yerde genel anlamda hayata bakışını,

“...dünyanın iç yüzünü görmek, onu açıklamak, onu aşağılamak büyük düşünürlerin işidir belki. Ama benim için tek önemli şey, dünyayı sevebilmektir; onu aşağılamamak... ona, kendime ve bütün varlıklara sevgiyle, hayranlıkla ve huşuyla bakabilmektir” (Zeller, 1997: 134).

Şeklinde özetleyen Hesse'nin adeta Doğa ile Tanrıyı ve insanı bir olarak algılama eğiliminde olduğu ve artık bunu sağlamak için herhangi bir kılavuza ihtiyaç kalmadığını hissettiği, sonuç olarak da varlığa ulaşmada en önemli yardımcısının sevgi olduğuna inandığı görülür.

Sonuç

Öğrendiklerinin çoğunu kendilerine borçlu olduğuna inandığı Hint ve Çin kültürleri ve dinleri ve bunlara sahip uluslar Hesse'nin dünya görüşünün oluşumunda büyük öneme sahiptir. Dolayısıyla Hesse'nin söz konusu Doğu kültürü ve dinleri ile yakından ilgilenmeye başlaması onun hayatında önemli bir dönemeç olarak yorumlanabilir. Nitekim yukarıda dile getirdiğimiz üzere düşüncelerini tasdik edici bir kuramın arayışında olan Hesse'nin adeta tek isteği zaten doğru olduğuna inandığı düşüncelerinin teyit edilmesidir. Bu bağlamda Doğu kültürleri ilk bakışta özgürlükçü ve bireyin sorumluluğuna vurgun yapan öğretileri ile Hesse'nin söz konusu amacı için adeta biçilmiş kaftandır. Kaderciliği reddeden ve bireyin kaderinin tamamıyla onun sorumluluğunda biçimlendiğine inanılan Hint dinlerinin bu inancı Hesse'nin şu sözleri ile aynı doğrultudadır:

“Kişi inatçı, dik başlı olduğu sürece yasalara ihtiyacı yoktur. Ancak bu inatçılık bencil tutkuların ileri gelmemeli evrensel kuralların yönlendirmesi ile olmalıdır. Yani kişi benliğinde doğuştan var olan eğilimlerine uygun şekilde yaşamalı, bunu yaparken de kişisel hırslarını kullanmamalıdır” (Kramer, 2009: 15).

Hayatı boyunca gerek eserleri gerek makale ve mektupları aracılığıyla hep bireyi ele alıp insanın özünden gelen seslere kulak vererek mutluluğu her daim kendi olmakta bulabileceğini savunan ve gerektiği zaman milliyetçi bir kimliğe bürünebilen (savaşı desteklemeyen biri olmasına rağmen Alman ulusunun kazanmasını gönülden desteklemiş biri olarak) Hesse, hayatını da düşünceleri ile aynı doğrultuda sürdürmüş ve kendi öz kimliği ve dininden ödün vermemiştir. Nitekim Hesse'nin, düşüncelerini desteklemesi nedeniyle başka bir ulusun dinini benimsemesi, başta onun kendi olma idealine ters düşeceği bakımından onun için olacak iş olmasa gerektir.

“Dini hayatımda Hıristiyanlık... önemli rol oynar. Bu Hıristiyanlık, kilisedeki Hıristiyanlıktan çok mistik bir Hıristiyanlıktır” (Alperen, 1994: 163) şeklinde özetleyen ve son eserinde ulaştığı en son idealin Kastalya’daki monastisizm olması dolayısıyla Hıristiyanlığa bağlılığından ödün vermediğini düşündüğümüz Hesse’nin inancındaki tek dogma dünyanın tümünün ilahi bir birlikten meydana geldiği düşüncesinden başkası değildir.

Her dini ekolü derinlemesine inceleyen ve anladığımız kadarıyla objektif davranan Hesse’nin Goethe ile de sıkı bir yakınlığı bulunmasına rağmen neden İslamiyet hakkında herhangi bir kanıda bulunmayışı ise oldukça ilginçtir. Nitekim İslam hakkında olumlu olumsuz bir değerlendirmede bulunmayarak bu dine oldukça mesafeli durmuştur. Hesse’nin İslamiyet ile ilgili herhangi bir söz söylememesinin nedenleri hakkında elimizdeki kaynaklarda bir gerekçeye rastlayamıyoruz. Ancak onun ilgilendiği dinlerin ve mensup olduğu Hıristiyanlığın özünde barınan mutlak bir otoriteye boyun eğmeye yanaşmayan düşüncelerin kendilerini birçok yerde hissettirmeleri, Hesse’nin dünya görüşü ve inancının İslam inancıyla taban tabana zıtlık arz etmesine dayandırılabilir. Yani tevhit dini olan ve diğer semavi dinler gibi tahrif edilmekten uzak olan İslam’ın tek yaratıcıya itaat şartı ve bu dine mensup olan hiç kimsenin başka dinlerde herhangi bir arayışının olmaması gerekliliği (nitekim olduğu takdirde kişi Müslümanlıktan çıkacaktır), Hesse gibi kendi dini beğenmeyip onu felsefi bir görüş konumuna indirgeyen ve düşüncelerin yenilenmesi ve gelişmesi gibi dinin de reformlarla desteklenmesi gerekliliğine inanan biri için uygun bir zemini oluşturmaz. Kanaatimizce Hesse’nin İslam’dan uzak durması, İslam’ın onun düşünce yapısına ters gelmesindedir. Ancak İslam’da yer alan Vahdaniyet prensibini kaynağı İslam olmasa da onun düşünce ve amaçlarında görmek mümkündür.

Ölümden sonra bir hayatın olup olmadığının önemini yitirmesi ve Tanrının yerine Doğayı koyması gibi Hesse’nin ilk bakışta dinsizlik ifade eden sözleri aslında derin bir tefekkürün ürünüdür. İslam inancıyla kimi zaman bağdaşan onun varlık birliği düşüncesi, nitekim Hesse’nin ulaşmayı hedeflediği en yüce ereğidir. Bu doğrultudaki arayışları sonucunda vardığı neticeye göre, insanın nihai sona ulaşma çabasında gereksinim duyduğu malzeme kendisi ve kendisi ile bütünleşeceği doğadır. Jung’un kolektif bilinçdışı teorisinin etkilerinin sezildiği (Alperen, 1994: 110) bu sözlerden hareketle varılan nokta bize tasavvuftaki Fena Fillah makamını anımsatır. Nitekim Allah’ta yok olmayı ifade eden Fena Fillah makamına eren tasavvuf müritlerine benzer şekilde Hesse de varlık birliğinde yok olmayı amaçlamaktadır. Tasavvufi terbiye sürecinde varılan Allah’ta yok olma (Enel hakk) onunla birleşme makamı ise Hesse’nin kastettiği anlamda Tanrıyla birleşmeye denk düşüyor gözükmektedir. Ancak bu hiçbir din modelinde öngörülen durum ve amaç değildir. Hesse’nin kendine özgü çabasıyla vardığı bu anlayış, mistik dinlerde ve orta çağ mistisizminde benliğinden sıyrılmaya ve ruhun derinliklerinde Tanrıyla bir olma şeklinde karşılığını bulur.

Kaynakça

Aytaç, Gürsel (1995). Edebiyat Yazıları III. Ankara: Gündoğan Yayınları

Aytaç, Gürsel (1994). Çağdaş Alman Edebiyatı. Ankara: Gündoğan Yayınları

Alperen, Altan (1994). Hermann Hesse Hayatı Sanatı Eserleri. Ankara: Promete Yayınları

Freedemann, Ralph. Hermann Hesse, Pilgrim of Chrisis. A Biography. London: 1978.

Karstedt, Claudia (1983). Die Entwicklung des Frauenbildes bei Hermann Hesse: Frankfurt am Main: Peterlang Verlag

Kramer, Ilona (2009). Der Weg zum Selbst: psychoanalytische und fernöstliche Elemente in Hermann Hesses Individuationsthematik. Norderstedt: Grin Verlag

Mileck, Joseph (1987). Hermann Hesse Dichter Sucher Bekenner. Frankfurt am Main: Bertelsmann Verlag

Platritis, Christos. Die Darstellung der Frau in der Literatur des ausgehenden 19. Und beginnenden 20. Jahrhunderts. Bd. 12. Frankfurt am Main: Peter Lang Verlag, 2005.

Serrano, Miguel. (1999). Carl Gustav Jung Hermann Hesse İki Dostluğun Anıları (İlhan B. Çev) İstanbul: İlhan Yayınları

Zeller, Bernhard. (1997). Hermann Hesse (Şipal. K.Çev). İstanbul: Afa Yayınları

İnternet Kaynakları

<http://www.yaklasansaat.com/dinler/doğu-dinleri-putperestlik>, 28.11.2015

<http://tr.wikipedia.org/Hinduizm>, 27.11.2015

msorularlailamiyet.com, 27.11.2015

www.dmy.info/budizm-nedir, 26.11.2015

www.felsefe.gen.tr, 27.11.2015